

УДК 811.112.2:81'373.612.2:007

ФЕДОРЕНКО Л.В.*(Запорізький національний університет)***МЕТАФОРИЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ І КОМУНІКАТИВНИЙ ТВОРЧИЙ АКТ**

Стаття присвячена з'ясуванню механізмів метафоризації і визначенню місця метафори в системі стилістичних фігур і тропів. Метафора розглядається як засіб пізнання та концептуалізації дійсності. Процес метафоризації тісно пов'язаний з розвитком значень слів.

Ключові слова: метафора, пізнання, комунікація, концептуалізація.

Федоренко Л.В. Метафоризация как процесс познания и коммуникативный творческий акт. Статья посвящена определению механизмов метафоризации и места метафоры в системе стилистических фигур и тропов. Метафора предстает как способ познания и концептуализации действительности. Процесс метафоризации тесно связан с развитием значений слов.

Ключевые слова: метафора, познание, коммуникация, концептуализация.

Fedorenko L.V. Metaphorization as process of knowledge and the communicative creative act. Article is devoted definition of mechanisms of metaphorization and metaphor places in system of stylistic figures and tropes. Metaphor appears as mode of cognition and reality conceptualization. Process of metaphorization is closely connected by development of word meanings.

Key words: metaphor, cognition, communication, conceptualization.

Метафора – це знаряддя нашого наших дій і нашого пізнання, особливо абстрактного. Вони здатні зумовлювати аналогічні функції далеко за межами нашого мислення і дій, не спираючись на свідомість, адже вони частенько спираються на аспекти чуттєво сприйманого фізичного світу або (у разі мовного посередництва) на світовий досвід. На тлі метафоричного вираження, таким чином, зумовлюються когнітивні концептуалізації, абстрактні предмети несподівано здаються знайомими і зрозумілими. Цей абстрактний і багатогранний феномен «комунікація» можна «відчути» більшою мірою через метафору, адже метафори не лише формують погляд на комунікацію, вони також дають нам слова, які здаються відповідними для словесної комунікації.

Об'єкт даної статті – метафора як процес, що створює нові значення мовних висловів у ході їхнього переосмислення і як засіб вторинної номінації. Метафора виникає в силу особливостей людського мислення (а саме асоціативного). В основі метафоризації лежить розпливчастість понять, якими оперує людина, відбиваючи у своїй свідомості вічно мінливу різноманітну екстралінгвістичну діяльність, і аналіз цих особливостей є **метою** даної статті. Поставленій меті відповідає ряд **завдань**: з'ясувати визначення і характеристики метафори, а також проаналізувати лінгвістичні студії метафори.

Історія філософії містить два різко протилежних погляди на можливості використання метафор. Англійські філософи-раціоналісти вважали, що мова служить, у першу чергу, для вираження думки і передачі знання і що для виконання цієї функції придатні лише слова, ужиті в їхньому буквальному значенні. Т. Гоббс називав метафори «блукаючими вогнями» і був переконаний, що користатися ними – значить «бродити серед незліченних безглуздостей». Дж. Локк писав, що «образне вживання слів сіє помилкові ідеї і вводить в оману розум». Більшість філософів, що дотримуються раціоналістичних, позитивістських, і прагматичних поглядів, сходилися на неприпустимості використання метафор у наукових.

Філософи і вчені, прихильники романтизму, навпроти, вважали метафору єдиним способом не тільки вираження думки, але і самого мислення. Ф. Ніцше, наприклад, вважав, що «Між суб'єктом і об'єктом можливе тільки естетичне відношення, що виражається метафорою. Тому спонукання людини до створення метафор невикорінне» [Ніцше 1990]. Він наголошує, що пізнання в принципі метафорично.

Лінгвіст Джордж Лакофф і філософ Марк Джонсон кілька років тому визначили вплив метафори на наше мислення і вчинки: «Метафора дуже поширена в повсякденному житті і не лише в мові, але і в думках і діях. Наша буденна концептуальна система, на якій базується наше мислення і діяльність, структурована за допомогою метафори. Як відзначають дослідники, ефект метафори досягається актуалізацією у свідомості одержувача

повідомлення так званої системи загальноприйнятих асоціацій і приєднанням до головного суб'єкта асоціюємих імплікацій, пов'язаних із допоміжним суб'єктом [Lakoff, Johnson 1980, с. 34]. Ці імплікації звичайно є не інше, як загальноприйняті асоціації, зв'язані у свідомості мовців із допоміжним суб'єктом, але в деяких випадках це можуть бути і нестандартні імплікації, встановлені автором. Балашова Л.В. відзначає, що при формуванні відповідної когнітивної моделі зв'язок людини із зовнішнім світом асоціюється з процесами пізнання, одержання різної інформації інтелектуальної й емоційної властивості [Балашова 1999, с. 84].

На відміну від наукового знання система загальноприйнятих асоціацій може містити напівправду і навіть помилкові судження, але для метафори важлива не істинність цих асоціацій, а те, що вони швидко активізуються у свідомості. Але не всі зміни значення в системі загальноприйнятих асоціацій можуть розглядатися як метафоричні зрушення. Багатьох із них краще розглядати як просте розширення значення, оскільки вони не ґрунтуються на зв'язку між двома системами концептів. Визначення асоціації як аналогії було б недостатньо: зміни значення часто контекстуально обумовлені, а іноді взагалі не піддаються раціональному поясненню.

Звертання до загальноприйнятих асоціацій наявні лише у стандартних випадках, коли автор просто спирається на обсяг загального знання, що є в нього самого й у читача. Але у віршах чи прозаїчних творах письменник може раптом створити нову систему імплікацій для буквальних значень ключових висловів, які потім він уживає метафорично.

Одним з завдань даної статті є виявлення і аналіз функцій метафоричності, що внутрішньо діалектично взаємозалежні і взаємообумовлені. Насамперед, це здатність робити формулювання основних принципів побудови філософського знання. Філософське мислення, як і будь-яке інше, змушено починати з якогось твердження, постулату, хоча зрештою повертається до першооснови, утворить герменевтичне коло, а метафоричний переніс вихідного постулату (принципу) приводить до формулювання нового основного принципу побудови іншої філософської системи (проблема неоднозначності імені, способу виділення речі (концентрації уваги), можливість установалення різного типу відносин: ім'я – річ, річ – ім'я, тощо).

Друга функція метафоричності – це здатність генерації логіки філософського знання на основі привнесення й освоєння до ступеня органічності нових семантичних структур імені (поняття) з області метафоричної напруженості і предметності. Вона тісно співвідноситься зі здатністю обґрунтування знання у філософії. Це, зрештою, приводить до нескінченного дихотомічного взаємозв'язку і взаємопроникнення кінцевого, дискретного, образного (речового) і нескінченного, континуального, понятійного (заснованого на імені) мислення.

Третя функція метафоричності – це створення реальної можливості логічного розвитку категорій відповідно до вимог основної системи – картини світу, домінуючого дискурсу, типу раціональності і парадигматичних положень. Тут метафоричність намічає шлях виходу імені за власні межі і характер процесів становлення його відносин з іншим.

Ще одна функція метафоричності – креативна, іншими словами – здатність створювати теоретичні об'єкти дослідження, що не мають речових денотатів.

Поряд з експресивною функцією метафори (про що було сказано існує прагматична функція, що охоплює більший обсяг властивостей, ніж перша. Та у свою чергу включає у свою сферу не тільки способи впливу, що викликають емоційні реакції і тому впливають саме на емоційну сферу адресата (що характерно для експресивної функції), але і засоби впливу, зв'язані з цілеспрямованою мовною діяльністю.

Розглядаючи явище метафоризації, можемо поставити цей процес у тісний зв'язок з історією, з історичним розвитком значень слів. Звичайно, метафоризація виражається в розширенні значеннєвого обсягу слів, у появі нових, додаткових значень чи значеннєвих відтінків, вивчення яких має першорядне значення для семасіології, а також для комунікативної прагматики. Переносні значення неоднорідні, і не всякий переніс буде метафоричним. У зв'язку з цим необхідно визначити, які переносні значення породжуються метафоризацією.

Відображення емоцій у мовних сутностях виступає як один із параметрів експресивної функції, що має безпосереднє відношення до семантики експресивно пофарбованих номінативних одиниць, а також до їх метафоричної природи, оскільки очевидно, що переважна більшість експресивно пофарбованих найменувань – продукт метафоричного творення змісту.

Під переносними значеннями будемо розуміти ті додаткові, нові (у порівнянні зі споконвічними) значення чи значеннєві відтінки, частина яких поступово входить у семантичну систему загальнонародної мови.

Крім переносних значень, що існують у загальнонародному слововживанні, є ще переносно-фігуральні значення, зрозумілі лише в контексті художніх творів. Але у всіх випадках виявляється єдина закономірність: переносні значення виникають завдяки переміщенню слова в нове лексичне оточення, у незвичайний для нього контекст. Слідом за відновленням значеннєвих і синтаксичних зв'язків і порушенням стійких відносин відбувається розвиток його значеннєвої структури, так що переносне значення виникає в результаті зміни сфери застосування слова і поряд з відновленням його функції.

У метафорі відбувається не просте уподібнення (на кшталт порівняння), а свого роду «перетасування» ознак у процесі інтеракції основної сутності і двох допоміжних – ознак, які актуалізуються в буквальному значенні, і ознак, що асоціюються з уявленням про референта цього значення, розглянутому із погляду цілепокладання метафори. Усі ці ознаки входять у синтез за допомогою їхнього вирівнювання на основі аналогії, що завершує їхню когнітивну обробку в рамках цілісного концепту.

Отже, метафора — це спосіб створення нових концептів із використанням знаків, що вже існують в семіотичній системі. За визначенням Кубрякової О.С., «концепти – це одиниці ментальної інформації, що народжуються в процесі сприйняття світу, вони створюються в актах пізнання, відбивають і узагальнюють людський досвід і осмислену в різних типах діяльності зі світом дійсність» [Кубрякова 1997, с. 37]. Зрозуміти метафору — це розгадати, які з властивостей позначуваного об'єкта виділяються в ній і як вони підтримуються за рахунок асоціативного комплексу.

Питання ефективності метафори і системи метафор в концептуалізації мови і комунікації передусім була розглянута Майклом Редді [Reddy 1979]. За допомогою так званої метафори передачі (Conduit-Metapher). Говорячи про метафори передачі, ми представляємо комунікацію як передачу змісту/значення знаками. Оскільки йдеться про цілу систему метафор, то треба визначити найважливіші пункти повсякденної комунікації: мова функціонує як *канал* зв'язку, по якому думки однієї людини *передаються* до іншої; під час листування і розмови люди вкладають свої думки і почуття в *слова*; слова вбирають все в себе і передають це іншій людині; а почувши або прочитавши цю інформацію, опонент сприймає її знову як думки і почуття [Reddy 1979, с. 290].

Відповідно до найпоширенішої точки зору, процес розуміння метафори містить у собі три етапи, оскільки фокус метафори (тобто явно метафоричне слово чи вислів (М), вставлене в рамку прямих значень слів служить для передачі змісту, що у принципі міг би бути виражений буквально (L). Автор використовує М замість L; задача читача — здійснити зворотну заміну: на основі буквального значення вислову М установити буквальне значення L. Розуміння метафори подібно дешифруванню коду чи розгадуванню загадки.

На першому етапі, як вважає В. В. Петров, установлюється буквальне значення, на другому — це значення зіставляється з контекстом. І на третьому, якщо існує невідповідність між буквальним значенням і контекстом, починається пошук не буквального, і зокрема, метафоричного, значення [Петров 1988, с. 165].

При наявності відповідного контексту індивіди звичайно здатні розуміти метафоричні значення висловлень безпосередньо. У сучасній лінгвістиці (Бірюкова І. В., Миронова А. С.) відзначається, що таке поняття як контекст містить у собі значення, не виражене словами, не висловлене прямо в тексті але важливе для адресата і впливає з окремих реплік, сюжетних ситуацій [Бірюкова 1996; Миронова 1978]. Явище контексту стосується питання лінгвістики,

тому що саме за допомогою мовних засобів реалізуються відносини між зовнішніми і глибинними значеннями. Звичайно ж, для сприйняття змісту, закладеного в контекст, необхідно, щоб читач мав досить високий рівень інтелекту, при цьому він повинний сконцентруватися на об'єкті читання. Необхідно врахувати, що контекст має справу зі збільшенням значеннєвого обсягу мовної одиниці в кожному послідовному відрізку тексту. У будь-якому тексті філософського плану існують два рівнобіжних значеннєвих потоки (зовнішній і внутрішній). Внутрішній зміст, контекст, явище макроконтекстуальне, потребує для розуміння повного тексту. При цьому кожна деталь діє на голові, але сховані фрагменти оповідання.

Оскільки контекст виконує не тільки цю функцію, то багато дослідників пропонують виділити і стилістичний контекст. Розходження між лінгвістичним і стилістичним контекстом полягають у характері зв'язку обумовленого слова і контексту і характері дії контекстів. Стилiстичний контекст дозволяє виявити різноманіття значень досліджуваної одиниці на основі обліку максимуму контекстуальних зв'язків. Про контекст говорять, коли необхідно обмежити лексичну одиницю від омонімів. Тут мова йде про ситуації чи вибору ідентифікації лексичних одиниць. В альтернативних ситуаціях, ситуаціях сполучуваності лексичних одиниць, контекст виконує функції трьох типів:

1- перший тип функцій забезпечує невимушеність, доречність уживання лексичних одиниць.

2- контекстні функції другого типу полягають у тім, що називають контекстним заповненням семантики даної одиниці.

3- третій тип функцій служить для семантичної модифікації лексичних одиниць, у результаті одержуємо контекстне уявлення мовної одиниці, слово тексту, а не мови.

Контекстні функції перших двох типів спрямовані, як правило, на підтримку і посилення зв'язаності тексту, а контекстні функції третього типу спрямовані на посилення членування тексту, сприяє відокремленню слова.

Беручи до уваги функції контексту, відзначимо, що метафора користується несемантичними ресурсами і тому не має потреби розділяти змісти слів на буквальні і метафоричні. Звичайно, якщо ціль метафори складається не в доданні словам нового значення, то даний розподіл не має сенсу. Р. Рорти і Д. Девідсон вважають, що суть метафори не у вираженому значенні, а у вживанні [Рорти 1996; Девідсон 1990].

Метафоризацію прийнято розглядати як стилістичний засіб чи як художній прийом, рідше як засіб номінації чи як спосіб створення мовної картини світу, що виникає в результаті когнітивного маніпулювання вже наявними в мові значеннями з метою створення нових концептів, особливо для тих сфер відображення дійсності, що не подані в безпосереднім відчутті.

У даній роботі будемо дотримувати думки лінгвістів, таких як Гак В. Г., Телия В. Н., Вольф Е. М., Арутюнова Н. Д., що вважають, що «метафора – один із найбільш продуктивних способів створення змісту на всіх значимих рівнях мовної структури – на лексичному, синтаксичному і морфемному» [Гак 1988; Телия 1988; Вольф 1988; Арутюнова 1978].

У М. Блека звучала одна дуже важлива думка: метафора придушує одні ознаки у суб'єкта й акцентує інші [Блэк 1990, с. 161]. Однак якщо ці ознаки відносяться до системи вже загальноприйнятих асоціацій, то подібність не створюється, а лише актуалізується. Якщо метафора як оболонка оточує деяке ядро чи зміст, то мова повинна йти про приєднання до останнього нової ознаки, чи про розподіл значень на буквальне і метафоричне. У першому випадку немає метафори, у другому – немає когнітивного змісту.

М. Бірдслі слушно критикує теорію метафори як теорію порівняння об'єктів, оскільки ефект метафори часто виробляється шляхом апеляції не до денотата, а до конотату. Інакше кажучи, дуже часто шукана властивість виявляється не у властивостях самого об'єкта, а в асоціаціях, що зв'язуються з уживанням слова, використовуваного для позначення об'єкта [Бирдсли 1990, с. 207].

Такий погляд на метафору як на чисто прагматичне утворення цілком припустимий, в силу впливу культурного середовища, утворення і виховання існування у слів і окремих висловів жорстко закріплених за ними значень, вважаючи їх первинними, базисними. У нових ситуаціях уживання ці «закріплені» значення змінюються, але несуттєвим образом, і як результат такої зміни виникає прагматичне значення.

Здатність до зміни значення потенційно закладена в лексичній одиниці, оскільки їхнє значення включає два типи семантичних компонентів: компоненти які зафіксовані в даному значенні і компоненти які не фіксуються, а лише передбачувані даними значеннями і належать до області немовного знання. Під впливом контексту актуалізуються не тільки диференціальні, але і недиференціальні семантичні компоненти. Так Бабіна Л.В. виділяє два рівні змісти: експліцитний і імпліцитний [Бабіна 1996, с. 99]. Під експліцитним змістом висловлення ми будемо розуміти той зміст, що безпосередньо виражений сукупністю мовних знаків, із яких це висловлення складене. Іншими словами, значення висловлення (експліцитний зміст) – це те, що сказано «відкритим текстом». У свою чергу, інформація, що несе висловлення, не вичерпується його експліцитним рівнем. Ту частину інформації, що прямо не виражена в мовних знаках, що складають висловлення, але так чи інакше, витягається з нього, ми будемо називати імпліцитним чи змістом підтекстом.

Потужність системи метафор полягає в метафоричному поясненні комплексного значення: про щось порівняно невидиме, наприклад, про комунікацію говорити так, ніби говориш про такі речі як вмістище, канали, транспортування. Така «матеріалізація» є першоосною системи метафори. Кожна система метафор імплікує особливу перспективу, під якою можна побачити річ.

За Філером [Fiehler 1990, с. 105] комунікацію можна представити такими метафорами як війна, їжа, будівництво, ткацтво, малювання, музика, рослини, погода, водні простори, переміщення по кімнаті. Ці системи метафор можна конкретизувати наступними виразами:

Комунікація – це війна: словесний поєдинок, зустрічний аргумент, жорстка позиція, стрільба.

Комунікація – це будівництво: будова мови, стале твердження, реструктурування.

Комунікація – це погода: клімат бесіди, злива питань, шелест голосу, туманні розмови, морозні розмови, палкі дебати [Fiehler 1990, с. 105].

Виходячи з вищесказаного можна стверджувати, що цей абстрактний і багатогранний феномен «комунікація» можна «відчути» більшою мірою через метафору. Метафори зумовлюють не лише погляд на комунікацію, вони також дають нам слова, які здаються відповідними для словесної комунікації. Метафора на імпліцитному рівні містить у собі такі судження про головного суб'єкта, що звичайно додаються до допоміжного суб'єкта. Завдяки цьому метафора відбирає, виділяє й організує одні, цілком визначені характеристики головного суб'єкта, і усуває інші.

Література

- Арутюнова Н.Д. Функциональные типы языковой метафоры / Арутюнова Н.Д. // Изв. АН СССР. Сер. лит и языка. т. 37. – №4. – 1978. – С. 333–343. Бабіна Л.В. Особенности функционирования лексических единиц в контексте прозаической литературной пародии / Бабіна Л.В. // Конф. – М., 1996. – т. II. – С. 98–101. Балашова Л.В. Когнитивный тип метафоры в диахронии (на материале перцептивной лексики русского языка) / Балашова Л.В. // Вестник Омского университета, 1999. – Вып. 4. – С. 81–84. Бирдсли М. Метафорическое сплетение / Бирдсли М. // Теория метафоры, 1990. – С. 207. Бирюкова И.В. Интерпретация подтекста / Бирюкова И.В. // Конф. – М., 1996. – т. II. – С. 107–108. Блэк М. Метафора / Блэк М. // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 161. Вольф Е.М. Метафора и оценка/ Вольф Е.М. – М.: Книга, 1988. – 174 с. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое/ Гак В.Г. // М.: Правда, 2002. – 174 с. Гончаренко Н. Анекдот/ Гончаренко Н. // Сучасність, 1998. – №6. – С. 116 – 125. Дэвидсон Д. Что означают метафоры / Дэвидсон Д. // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 173–174. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения/ Кубрякова Е.С. – М.: Свобода, 1997. – 332 с. Миронова А.С. Функционирование языковых единиц в контексте / Миронова А.С. – В.: Книга, 1978. – 287 с. Ницше Ф. Сочинения в 2 т./ Ницше Ф. – М.: Мысль, 1990, т.2. – 567 с. Петров В.В. Понимание метафор: на пути к общей модели/ Петров В.В. – М.: Высшая школа, 1988. – 178 с. Рорти П. Случайность, ирония, солидарность/ Рорти П. – М.: Рус. феноменол. о-во, 1996. – С. 30–32. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция/ Телия В.Н. – М.: Высшая школа, 1998. – 214 с. Fiehler R. Kommunikation und Emotion (Grundlagen Der Kommunikation Und Kognition/ Fiehler R. // Foundations of Communication, 1990. – 335 S. Lakoff G. Metaphors We Live By/ George Lakoff. Mark Johnson// Chicago, University of Chicago Press, 1980. – 475 P. Reddy, M.J. The conduit metaphor – a case of frame conflict in our language about language/ Reddy, M.J. In A. Ortony (Ed.), Metaphor and thought. Cambridge: Cambridge University Press. 1979. – p. 284–297.